
प्रकरण पहिले

कादेबरी : तात्त्विक विचार

कादंबरी : तात्त्विक विचार

प्रास्ताविक :

कादंबरी या वाङ्मय पुकाराला व्याख्येत बांधण्याचा प्रयत्न अनेक विद्वानोनी केला आहे. पण हा वाङ्मयपुकार व्याख्या करण्यास जितका सोपा वाटतो तितकाच अवघड आहे हे अगदी एका वाक्याच्या व्याख्येपासून दीर्घ, बोजठ बनलेल्या पण तरीही अपूर्ण राहिलेल्या व्याख्येवस्तु दिसून येते. काही विद्वानोना कादंबरीची संपूर्ण व्याख्या करता येणे अशाक्य आहे. याची जाणारीव आहे म्हणून सुख्खातीस त्यानी तसे कबूल करून व्याख्या केलेल्या आहेत. अराची ही कादंबरी, तीची व्याख्या दर वेळेस अपूर्ण का राहते । या प्रश्नाच्या उत्तरात तिवे स्वस्य आणि महत्त्वा दडलेली आहे. कादंबरीची प्रत्येक व्याख्या तिच्या काही अराचेच दर्शन घडवणारी ठरते. कादंबरीचे सम्यक्दर्शन घडवणारी व्याख्या निमाण होणे केवळ अशाक्य वाटते. कारण दिवसागणिक बदलत जाणारे तिवे स्य. तिच्या वाढत राहणा-या कळी जीविनाला स्वतःत सामावैन घेण्याची तिची वृत्ती हे आहे.

एका संरोधकाच्या तळफेने कादंबरी जीवनशोधाची वाटचाल करते आहे आणि अभ्यासक तिच्या मागून धावत आहेत. पण व्याख्या नियत होते आहे ती तिच्या पाऊऱ्हांचीच. तिच्या भविष्यातील स्वस्याबद्धदल कोणाताच अंदाज वर्तवता येत नाही. किंवा तिला व्याख्येत बांधत येत नाही.

आज कादंबरी हा वाङ्मयपुकार स्वतः महत्वाचा आणि प्रमुख वाङ्मयपुकार म्हणून मान्यता पावलेला आहे असे दिसते. कादंबरीच्या या मान्यतापुराप्ततेबद्दल कोणाचे दुमत आहे असे दिसत नाही.

या तिच्या लोकप्रियतेची काही निश्चित कारणे आहेत. ती म्हणजे तिने कविता, कथा, नाटक चरित्र, आत्मचरित्र, पत्र, निबंध, ऐतिहासिक ऐवज या सर्व वाढू.म्यपुकारांची आणि वाढू.म्यवाचकांची एकात्मता साधली आहे. त्यातूनच तिने आपले स्थान निश्चित केले आहे. कादंबरीची लोकप्रियता ही अशी संघटीत स्वस्याची आहे.

आता या कादंबरी बद्दल क्ळेक पुरन पडू शाकतात उदा. कादंबरीची उत्पत्ती केव्हा ? व कशी झाली ? कादंबरीचे घटक कोणाते ? कादंबरी आणि इतर वाढू.म्यपुकार यामध्ये कोणाता फरक असतो ? कादंबरीची नेमकी व्याख्या कोणाती ? कादंबरीचे प्रकार आणि प्रयोजन कोणाते ? आणि कादंबरीचे समग्र वाढू.म्यातील स्थान कोणाते ? वरील प्रश्नांच्या व्यतिरिक्त आणाई काही पुरन असू शाकतील. या प्रश्नांच्या अनुष्ठाने कादंबरीची संकल्पना स्पष्ट करावयाची आहे.

कादंबरीची उत्पत्ती

"मराठी कादंबरी : पहिले शातक" या आपल्या ग्रंथात कुसुमावती देशांडे यांनी असे म्हटले आहे की, "इ.स.१३१८ मध्ये महाराष्ट्र देश मुस्लिमानांच्या ताब्यात गेला व मराठी भाषेवर परचळ कोसळले तेव्हापासून तिनशो वर्षे मराठीभाषेची जी दैना झाली ती समजून घेतली म्हणजे पद्दास्थात इतर जीवनाबरोबर भाषेवरही केवढी अखळ्या येते हे कळून येते..... पुढे शिवाजी महाराजानी स्वराज्याची मुहूर्तमेंद्र रोवली व महाराष्ट्रात एक नवे वारे सेळू लागले. "प्रत्येक बाबतीत स्वाभीमानी बाणा प्रचारात येऊ लागला राज्य व्यवहारकोरा निर्माण होऊन दरबारी भाषेचे स्वस्य पार बदलले. असेह्या संस्कृत शब्द पुनः प्रचारात येऊन मराठी भाषा प्रौढ -संपन्न बनली "...

लढायीच्या छकिंकती मोठ-मोठ्या घराण्याचे इतिहास मोठ्या प्रौढीने लिंग्हिले जाऊ लागले यातूनच बखरींचा उगम झाला व एका नवीन त-हेच्या कथेवाही..... त्या काढच्या गद्ध वाढ-म्याची व विशेषतः कलात्मक गद्धवाढ-म्याची आपल्याला आज नीट कल्पना देखील येणे कठीण आहे..... १८१८ तील इंग्रजी राजवटीच्या प्रारंभापासून शिवकालीन महाराष्ट्राचा विसर पडला व पेशावेकालीन जीवनाचा जो काही अंश उडला असेल त्याला नजरेबाढ करण्यात आले. त्या काढच्या राजकीय घडामोठीमुळे जर सामाजिक जीवनाची घडी इतकी विस्कटली नसती तर या वाढ-म्याची व कथापुकाराची कदाचित जास्त स्वाभाविकपणे काढबरीच्या वेगवेगऱ्या प्रकारात उत्क्रांती झाली असती. कथेवा विस्तार वाढला असता, ती अधिक अर्थांभीर झाली असती व तिच्या तीव्राचाही विकास झाला असता.... परंतु मराठ्याही तील गद्धरचनेच्या प्रकाराची आठवणा बुजली नसती व त्याच्या अवशेषीची जास्त जपणाऱ्या झाली असती तर या फारशी किंवा इंग्रजी सहाव्याशिवाय मराठी काढबरीची उत्क्रांती झाल्या शिवाय राहिली नसती असे निश्चितपणे म्हणाता येईल.^१ सौ. देशपांडे यांच्या ग्रंथातील वरील उत्तारा वाचल्या नंतर लक्षात येते की मराठी काढबरी म्हणजे निव्वळ इंग्रजी सत्तेच्या परचक्काचे अपत्य नसून तिचे बिंजे पूर्वी-पासूनच प्राचीन मराठी गद्धात अंकुरत होते हा अंकूर गर्भातून पृष्ठावर येण्याच्याखगोदरच परचक्क आले आणि परिणामी तिचे मातृत्व इंग्रजाकडे गेले.

वरील प्रकारे भालचंद्र नेमाडेंनी सुकृदा आपले म्हा स्पष्ट शब्दात व्यक्त केले आहे. ते आपल्या टीकास्वर्यंर्दर या ग्रंथात म्हणातात, "लिंग्हाचीरित्र, स्मृतिस्थळ बखरी, महिपतीकृत चरित्र, हे रचनापुकार काढबरीशी जुळ्यारेच आहेत. परंतु आपल्या काढबरीकारांनी अनुकरणाने स्तूप केली तीच काढबरी गसा अधिविचार पुढे येऊ तीन पिढ्या त्यातच गेल्या"^२ इथे नेमाडेंनी भारतीयाच्या इंग्रजीर्जिष्या वृत्तीवर टीका केली आहे.

या संदर्भात दुर्गा भागवत याचे मतसुद्दा विवाहत घेण्यासारखे आहे. त्या " केतकरी काढबरी " या बापल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हणातात, " जपानमध्ये काढबरी बाराव्या शातकात अस्तित्वात आली. शीनमध्ये पंधराव्या शातकात आणि इतरत्र कुठल्याही संस्कृतीत ती आढळत नाही: तसे डायना सिंघरमन " नॉव्हेल कॉउ सोसायटी " या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हणाले. डायना सिंघरमनला बाणाच्या काढबरीची माहिती असती तर तिने या विधानात थोडा बदल केला असता [] बाणाची काढबरी हे जगाचे वाढ.म्यांका आहे आणि त्या कृतिवेच नाव या वाढ.म्य. प्रकाराला डेझन मराठीच्या एकोणिसाच्या शातकातल्या वाढ.म्यसूरीनी मोठे ओचित्य दाखवले यात शांका नाही: तर " प्रदक्षिणा " या ग्रंथात भालचंद्र फळके म्हणातात, " तसे पाहिले तर गोष्ट सोणगो वाणि गोष्ट ऐकां ही मानवाची प्रवृत्ती पूरातन आहे. पुराने, कला बाल्याने, बखरी ह. ग्रंथातून काढबरीची काही बंगोपांगे जाणावतात हे खरे आहे."४ वरील मतावस्थ असे दिसते की मराठी काढबरी खरी स्वली ती मराठीतच तिचीमुळे प्राचीन मराठी वाढ.म्यात आढळतात. फक्त परच्छात तिला इंग्रजीचे संस्कार स्वीकाराऱ्बे लागले.

तथापि वरील मतांचा इस्यांया बाजूने विचार केला असता ही सर्व मते म्हणाजे केवळ " शाक्यता " वाटतात. वास्तव पहायला गेले तर मराठी काढबरीच्या उत्पत्ती मागे इंग्रजीचा वाटा आहे. भारतावर इंग्रजीनी आक्रमा केले हे भारतीय विकासाच्या दृष्टिने आणि अस्मितेच्या दृष्टिने वागले झाले की वाईट ! या प्रश्नाशी बापणास काही डेणे घेणे नाही. बापल्याला काढबरी उत्पत्ती मागील वास्तव जाणून घ्यावयांच आहे. म्हणून काही इंग्रजीच्या संदर्भातील म्हणाजे डेशीवाढी बरोबर परदेशीवाढी मतांचा आठावा घेणा गरजेचे आहे.

मराठी विश्वकोशामध्ये "काढबरी" या शब्दापुढे जो अर्थ दिला आहे तो असा "इंग्रजी साहित्यामध्ये काढबरीचा उगम अठराच्या शतकाच्या मध्यास झाला व भारतीय साहित्यात तो इंग्रजी काढब-यांच्या नमुद्यावर एकोणिसाच्या शतकाच्या उत्तराधीत झाला":^५ या मतानुसार काढबरीचे उत्तरदायित्व इंग्रजी साहित्याकडे जाते.

तर "समिश्रेची नवी स्पे" या आपल्या ग्रंथात गंगाधर पाटलानी जे मत माडले आहे ते विचारात घेता काढबरीची उत्पत्ती इंग्रजामुळे झाली असे म्हणावे लागते. ते म्हणातात, "उदारमत्वादी पुबोधनामध्ये उद्भवलेल्या व्यक्तिवादी जीवननिष्ठेला व्यक्त करण्यासाठी मुद्रणकलेचे साहय घेवून हा विशिष्ट साहित्यप्रकार जन्माला आला आहे. असे म्हटले जाते":^६ मुद्रण-कलेवर जोर देवून पाटील यांनी काढबरीच्या उत्पत्तीचा विचार माडला आहे. आणि मुद्रणकला ही इंग्रजामुळे भारतात आली म्हणून काढबरीची उत्पत्ती इंग्रजाच्या आगमनामुळे झाली असे म्हणावे लागते. वरील प्रकारे काढबरीच्या उत्पत्तीचा विचार दोन अंगानी करावा लागता.

काढबरीचे घटक

काढबरीची निश्चित अशी व्याख्या देता येत नसली तरी तिचे निश्चित असे घटक मात्र दाखवता येतात. हे घटक प्रत्येक काढबरीमध्ये कमी खेळिक प्रमाणात पण निश्चितपणे पहावयास मिळतात. घटक निश्चित असले तरी खस्यमात्र निश्चित असेतेच असे नाही. कारण काढबरीकार या निश्चित घटकांची कौशल्याने माडणी कस्तु प्रतिभेदी नवज्ञोन्मेष-शालीनता प्रत्ययास येईल अशा पद्धतीने काढबरी निर्माण करत असतो. आजपावेतो काढबरीने अभिजातवादी, सौदर्यवादी, वास्तववादी अतिवास्तववादी इ.रूपे धारणा केली. म्हणून तिने घटक बदलले असे नाही तर त्याच घटकांआधारे कौशल्यपूण्यक्षेत्रात तिने ही स्पे धारणा केली. कथानक, व्यक्तिरेखन, संघर्ष, वातावरण निर्मिती, भाषाशौली, मनो-विश्लेषण इ. काढबरीचे घटक मानले जातात. असे हे घटक काढबरीमध्ये

व्हां पृष्ठदतीने अवतरतात याची खर्चा आपणास इथे करावयाची आहे.

कथानक

अनेक विद्वांनांनी काढबरी ही कथेपासून उत्क्रात पावली आहे असे म्हटले आहे. हा तर्क सरा मानव्यास काहीच हरकत नाही. कारण कथा ही आशयाच्या दृष्टीने लहान अस्ते आणि काढबरी मात्र आशयाचा विस्तृत आवाका असलेली अस्ते. पण दोन्ही वाढम्य पुकारीत कथानक अस्ते. आणि कथानक हा कथा, काढबरीचा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. एडांगा बीजातून मोठावृक्ष निर्माण व्हावा त्याषुमाणे काढबरी सुधार एडांगा छोट्या क्याबीजातून निर्माण होत अस्ते. म्हणून क्याबीज किंवा कथानक म्हणाऱ्ये काढबरी नव्हे तर या घटकावर अन्य अनेक घटक संस्कार करत असतात. त्यानंतरच काढबरी सिद्ध होत अस्ते. कथानकावर संस्कार घडवणारे काढबरीचे इतर घटक कोणाते? हे आपणा पुढे टप्या-टप्यांनी पहाणार आहोतच.

कथानकाला संविधानक (Plot) असेही म्हटले जाते. हा प्लॉट किंवा संविधानक काढबरीकाराला कोठे सापडेल हे निश्चित सांगता येत नाही. कथानक शांखामागे काढबरीकाराची प्रतिभाशाक्ती कार्यरत अस्ते.

कथानक म्हणाऱ्ये काय अस्ते. ले स्पष्ट होण्यासाठी रेनेवेलेक आणि ऑस्टिन वॉरेन या लेखक द्वयांनी आपल्या "थेबरी ऑफ लिटरेचर" या ग्रंथात दिलेले उदाहरण जास्त उपयोगी आहे. ते म्हणातात उदा-राजा मेला. आणि राणी मेली. या एकापाठोपाठ घडलेल्या साध्या घटना आहेत. याला "कथानक" म्हणाता येणार नाही कारण यामध्ये छोणाताही कार्यकारणभाव आढळत नाही. पण याच घटना जर "राजा मेला आणि दुःखातिरेकाने राणी मेली" अशा पृष्ठदतीने लिहिल्या तर ते कथानक होते.

वरील दोन्ही घटनात कार्यकारणाभाव आलेला आढळतो. कार्यकारण-भावामुळे कथानक काढबरीचा प्रवास करत असते. एका पाश्चयात्य लेखकाने म्हटले आहे की जर एखांधा कथाकाराने किंवा काढबरीकाराने कथेच्या अगदी सुस्वातीला, भितीवर बंदूक टॉगून ठेवली आहे असे दाखवले असेलतर तर ती बंदूक त्याला पुढे उडवावीच लागते. याचा अर्थ क्लाकृतित वणिलिली प्रत्येक गोष्ट ही कार्यकारण भावाने येणारी असावी ही अपेक्षा असते.

व्यक्तिरेखन

काढबरीला कथानक आवश्यक असते आणि कथानकाला पात्र आवश्यक असते. पात्रामुळे कथानकात चैतन्य निर्माण होत असते. कोणातीही क्लाकृती घेतली तर तिच्या केंद्रस्थानी माणूस असलेला पहावयास मिळतो. म्हणजेच मानसाला मध्यबिंदू कून त्याच्या भ्रीवती गुफलेल्या काल्पनिक कथानकाला काढबरी असे म्हणाता येईल. काढबरीत पात्र आले की त्याचे पात्रचिक्राही पाठोपाठ येते. पात्रचिक्रा म्हणजेच व्यक्तिरेखन होय. कथानकासाठी व्यक्ती माध्यम वस्थो किती गरजेवे आहे हे स्पष्ट करताना रशियन काढबरीकार तुर्गेनिव्ह म्हणातो, "मी लेखन प्रारंभी नेहमीच पात्राचा विचार केला आहे, कल्पनेचा नाही" ५ तर व्हर्जिनिया दुळक सुदा याला पूरक मत मांडते ती म्हणाते "माझी सात्री आहे की सर्व काढबया पात्राशी संबंधित असतात" ६ या दोन मतीवरून काढबरी त पात्राचे म्हणजे व्यक्तिरेखन किती महत्वाचे आहे हे स्पष्ट होते.

आता व्यक्तिरेखन म्हणजे नेम्हे काय असते हा पुश्न उभा राहतो व्यक्तीरेखन म्हणजे व्यक्तिरेखन कर्णन, प्रत्येक व्यक्तिरेखी व्यक्तिगत वैशिष्ट्ये असतात ते त्याच्या स्माची, स्वर्णावाची, वर्तनाची वेगवेगळी वैशिष्ट्ये असतात. ही व्यक्तिरेखन करणी तरांनी शाब्दबद्द द करणे म्हणजे व्यक्तिरेखन करणे होय. ही व्यक्तीकाढबरीत नायक, सलनायक, नायिका

वशा वेगवेगळ्या भूमिकेतून वावरत असते. वशा व्यक्तिची कल्पना आवी तिवे जीवंत चित्र डोळ्यासमोर यावे यासाठी व्यक्तिरेखनाची आवश्यकता असते.

काही काढब्यात व्यक्तिच्या ऐवजी प्राणी किंवा निर्सा नायकाच्या भूमिकेत वावरत असतो. तथापि तो प्राणी किंवा निर्सा प्रुतिकात्म भूमिकेतून काढबरीत आलेला असतो. तो माणसाचेव प्रुतिनिधित्व करता असतो. (उदा. सत्तातर - व्य.माठगृहकर)

आा प्रुकारे व्यक्ती आणि त्याचे रेहन हे दोन्ही घटक काढबरीचे आवश्यक घटक असलेले पहावयास मिळतात.

संघर्ष

कथानक व्यक्ती भोवती गुफ्ले जाऊन काढबरीची निर्मिती होत असते. वरील दोन्ही घटकात संघर्ष नावाचा एक घटक कार्यरत असतो. संघर्षाशिवाय काढबरी होऊ शकत नाही. अन्यथा काढबरीस प्लॅट (सपाट) असे म्हटले जाते. संघर्षाच्या चढउतारानी काढबरी रंजक आणि वाचनीय झनत असते. " राजा मेला आणि दुःखातिरकेकारे राणी मेली " हे वाक्य सुद्धा संघर्षमूलक आहे. या वाक्यात राणीच्या विरह दुखातून आलेल्या मृत्युमागे मानसिक संघर्ष आहे.

संघर्ष हे दोन पातळ्यावर चालत असतात १०. मानसिक पातळी २०. शारीरिक पातळी. तथापि हे दोन्ही संघर्ष एकमेकाना पूरक असतात. म्हणजेच मानसिक संघर्षाचा परिणाम म्हणून शारीरिक संघर्ष सुरु होतो. आणि शारीरिक संघर्षातून मानसिक संघर्ष सुरु होतो.

मानसिक संघर्ष हा म्हाच्या पातळीवर चालणारा असतो. मानुसाचे मन हे सतत घड्याच्याच्या लोलकापुरमाणे आंदोलत असते. येथूनच मंथर्षास सुख्वात होते. एका मनाचा दूसऱ्या मनाशी संघर्ष किंवा एका व्यक्तिमनाचा दूसऱ्या व्यक्तिमनाशी संघर्ष किंवा एक व्यक्ती विस्तृद समाज

किंवा दोन जाती मधील संघर्ष, दोन धर्माधील संघर्ष हे संघर्षाचि घटक आहेत. काढबरीतील नायक, नायिका, खलनायक इतर दुर्यम पात्रे याच्या मध्ये वरील दोन्ही प्रकारचे संघर्ष चालू असतात, किंवा हुना काढबरीतील इतर घटकांचा प्रवास हा संघर्ष चित्रणाच्या दिशेने चालू असतो. म्हणून संघर्ष हा घटक काढबरीचा महत्वाचा घटक असलेला दिसतो.

वातावरणाची निर्भिर्ती

कथानक, व्यक्ती आणि संघर्ष हे काढबरीचे घटक वातावरण-निर्भिर्तीमुळे हुबेहुब प्रत्ययास येत असतात. बारीकसारिक तपशीलामुळे काढबरीत एक वातावरण निर्माण होत असते. काढबरी वाचकाला एका भावविश्वात घेऊन जात असते. त्या भावविश्वाचा जिवंत प्रत्यय येण्यासाठी वातावरण निर्भिर्ती हा घटक कार्यकरत असतो. वातावरण निर्भिर्ती साधण्यासाठी काढबरीकार वेगवेगळ्या क्लृप्त्या वापरत असतो. उदाहरणमा, उत्प्रेक्षा, अलंकार रूपक इ. वातावरण निर्भिर्तीवर काढबरीची यशस्वीता बऱ्याच प्रमाणावर अवलंबून बसते. जितकी ब्रेण्ठ वातावरण निर्भिर्ती तितके वाचकाच्या म्नातील तिचे स्थान दीर्घकालीन असते. म्हणूनच वातावरण निर्भिर्ती हा घटक सुद्दा अत्यंत महत्वाचा घटक असतो.

भाषाशौली

अनुभवाची माझाची कर्णयाची लेखकाची पटदती म्हणजे शौली होय, खारे तर भाषा आणि शौली हे काढबरीचे वेगवेगळे घटक आहेत. कारणा भाषेशिवाय काढबरी अस्तित्वात येऊ शकत नाही. भाषाशौली-ज्याप्रमाणे व्यक्तिविशिष्ट असते त्याप्रमाणोच ती प्रदेशविशिष्ट, लिंगविशिष्ट, व्यवसायविशिष्ट असू शकते. भाषाशास्त्रामध्ये शौली

या घटकाचा सूक्ष्म अभ्यास होत आहे. या शौलीवर अनेक घटकांचा प्रभाव आढळतो. असी ही भाषा शौली काढंबरीकाराला जाणावलेला अप्राप्य आहे तसा भाषा माध्यमातून व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करत असते. म्हणूनच शौलीची व्याख्या करताना शालचंद्र नेमाडे म्हणतात, एखादा द्रव्याला विशिष्ट स्थानामध्ये प्रकट करण्याकरीता वापरल्या जाणा-या तंत्र समुच्चयाची पढदती म्हणजे शौली आतापर्यंत पाहिलेले कथानक, व्यक्तिगतेखन, संघर्ष, वातावरणानिर्मिती हे घटक अविष्कृत होण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शौली. म्हणूनच भाषा शौली हा घटक महत्वाचा ठरतो.

मनोविश्लेषण

काढंबरी हा काढंबरीकाराच्या म्नाचा सत्याधारित पण काल्पनिक खेळ असतो. काढंबरीत तो वेगवेगळी पात्रे झोजतो आणि त्याच्या वाधारे त्याला सापडलेले जीवनसत्य माण्याचा प्रयत्न करतो. अशा काढंबरीत मनोविश्लेषणा नावाचा पाणीची भूमिका किंवा मानसिकता इत्य स्पष्ट करणारा एक घटक कार्यरत असतो. प्रत्येक पात्राची मानसिक घडन वैशिष्ट्यपूर्ण असू शकते ही वैशिष्ट्यपूर्णता वाचकाच्या लक्षात यावी म्हणून काढंबरीकाराला मनोविश्लेषणात्मक लेखन करावे लागते, असा प्रकारे मनोविश्लेषणापासून कथानका पर्यंतचे घटक काढंबरीत कार्यरत असतात. या सर्वांच्या संमीश्र वापरातून काढंबरी निमिणा होत असते. या घटकांचा वापर प्रधान गोणात्वाने होत असला तरी कोणताही घटक वगळता मात्र येत नाही.

काढंबरी आणि इतर वाढूम्यप्रकार

काढंबरी हा वाढूम्यप्रकार आज स्वश्रेष्ठ वाढूम्यप्रकार असलेला दिसून येतो. काढंबरीच्या स्वश्रेष्ठतेचे आणि लोकप्रियतेचे कारण शोधताना असे दिसते की काढंबरीने कविता, नाटक, कथा, चरित्र आत्मवरित्र निबंध

पत्र या सर्व वाढू.म्यपुकारांचे गुणविशेष पाचवले आहेत आणि ती विशाल बनली आहे. अशा प्रकारे तिने वरील वाढू.म्यपुकाराची एकात्मता साधली आहे. या आधारेच तिने आपले स्थान निश्चित केले आहे. कादंबरीची लोकप्रियता ही अशी संषटित स्वस्माची आहे. म्हणूनच का दंबरी आणि इतर वाढू.म्य पुकारातील संबंध आपल्याला इझे स्पष्ट होण्याची गरज आहे. या संबंधाला पूरक असे प्रेमचंद यांचे मत उल्लेखनीय आहे ते म्हणातात " अगर आपको इतिहासपैम हे, तो आप अपने उपन्यास में गहरे से गहरे ऐतिहासिक तत्वों का निष्पाण कर सकते हैं । अगर आप में कवित्व राखती है तो उपन्यास में उसके लिए की काफी गुजाहरा है । यहां लेखक को अपनी कलम का जोहार दिखाने का जितना अवसर मिळ सकता है । उतना साहित्य के और किसी अंग में नहीं मिल सकता । " १ म्हणजे लेखकाला कादंबरीलेखनात बरेच काही करण्याचा वाव मिळतो. कदाचित यामुळेच अ-याच लेखकांचा कादंबरी लेखनाकडे कल असावा. आता आपणा कादंबरी आणि इतर वाढू.म्यपुकार यांच्यातील संबंध तपासू.

काव्य फक्त कवितेत असते असे नाही. ते कादंबरीत सुट्टा असू शकते. काही वेळेस कादंबरीच्या पानांपानातून काव्य भरले आहे असे म्हटले जाते. कादंबरीचा नायक जेव्हा हक्का, स्वैदनशील, किंवा कविवृत्तीचा असतो ते व्हा आपोआपच कादंबरीत काव्य येते. कादंबरीतील " पात्र " हा घटक मध्यवर्ती आहे. ही पात्रे जेव्हा एकमेकासमौर येतात. तेव्हा त्यांच्यात संवाद घडतो. ती एकमेकाशी बोलतात. आणि संवाद हा घटकविशेष प्रामुख्याने नाटकाचा आहे. म्हणून कादंबरीत काव्याबरोबर नाटकाचा सुट्टा भाग असतो. चरित्र, आत्मचरित्र हे स्वतंत्र वाढू.म्य-प्रकार म्हणून जरी गणाले जात असले तरी कादंबरीने वरील दोन्ही वाढू.म्य-प्रकारांचे घटक आपलेसे केलेले दिसतलात प्रेमचंदयोंनी कादंबरीची व्याख्या करताना स्पष्ट म्हटले आहे, की " मैं उपन्यास को मानव चरित्र का चित्र मात्र समझता हूँ । मानव चरित्र पर प्रकाशा डालना और उनके रहस्यों को खोलना ही उपन्यासों का मूल तत्व है । " २० म्हणजेव कादंबरीत कोणाचे तरी चरित्र समाविष्ट असते मग ते लेखकाचे (म्हणजे आत्मचरित्र)

बसेल किंवा इतर कोणात्याही व्यक्तीचे चरित्र असेल निर्बंध हा वाढूम्या-प्रकार वैचारिक साहित्यात मोळारा प्रकार आहे. वैचारिकता हा कादंबरीचा प्रांत नाही असे नाही. वामन मल्हार जोशी आणि श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी प्रामुख्याने वैचारिक कादंब-या लिहिल्या. अरा कादंब-यात नायक आपले काही विवारभाष्ट असतो किंवा सर्वच कादंब-यात कमी अधिक प्रमाणात वैचारिकता येत असते. वा. म. जोशीनी " इदू काढे व सरला भोढे " ही पत्राळ्यक कादंबरी लिहून पत्रबाढूम्याला कादंबरीत समाविष्ट केले आहे.

अरा प्रकारे कादंबरीने कविता, नाटक, कथा, चरित्र, आत्मचरित्र, निर्बंधमत्र, इत्यादी सर्व वाढूम्यप्रकारांची गुणवेशिष्टये पचवलेली दिसतात. म्हणजेच कादंबरी ही इतर सर्व वाढूम्यप्रकारीना स्पर्श करताना दिसते.

कादंबरीची व्याख्या

कादंबरीची संकल्पना मीडताना विवारात घ्यावयाचा स्वाति आवश्यक घटक म्हणजे तिची " व्याख्या " अनेक विद्वानानी कादंबरीच्या अनेक व्याख्या केलेल्या आढळतात. काही व्याख्यात कादंबरीचे संपूर्ण स्वरूप पकडल्याचा कसोशीने प्रयत्न झालेला पहावयास मिळतो. वर काही व्याख्या करावयाच्या म्हणानु केलेल्या आढळतात. म्हणजे त्यांनी, कादंबरीचे स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी कोणातीही व्याख्या समर्थ नाही म्हणजे " कादंबरी अव्याख्येय आहे " हेच आग्रहाने सोगितले आहे. वरील सर्व प्रकारच्या व्याख्यांचा आठावा इथे घ्यावयाचा आहे.

कादंबरीस्वरूप दर्शनाच्या संदर्भात सूर्पृष्ठतिकडे झुक्काया-या काही व्याख्यांचा विचार करावयाचा झाल्यास बाबू गलाबराय यांनी आपल्या काव्य के रूप या ग्रंथात मीडलेली व्याख्या विवारात घेणे आवश्यक ठरते. ते म्हणातात, " उपन्यास कार्य कारण शृंखला से ढूळा हुआ वह गद्य कथानक है। जिसमे अपेक्षाकृत अधिक विस्तार तथा पेचीदगी के साथ

वास्तविक जीवन प्रुतिनिधित्व करनेवाले व्यक्तियों से सम्बधित वास्तविक और काल्पनिक घटनाओं द्वारा मानवी जीवन के सत्य का रसात्मक रूप से उद्घाठन किया जाता है”^{१३} प्रस्तुत व्याख्येत बाबू गुलाबराय काढ़बरीच्या अनेक वैशिष्ट्यांना स्पर्श करताना दिसतात. काढ़बरीचा विस्तार तिवी जीवनाभिमुखता व कल्पकता आणि कलात्मकता या काढ़बरीच्या गुणांचाही उल्लेख त्याच्या व्याख्यात येतो. याशिवाय बाबू गुलाबराय काढ़बरीला कार्यकारण शृंखलाबद्द असे संबोधतात तेव्हा त्यांनी कथानक आणि त्याची वास्तवता या घटकांचा उल्लेख केला आहे. असे म्हणावे लागते तर “ पेचिंगरी के साथ ” या उल्लेखात त्यांना कथानकाची गृतागृत अभिप्रेत आहे. काढ़बरीभावशास्त्रांने घटकांना स्पर्शणारी गुलाबराय यांची व्याख्या पूणतिकडे मुकुणारी आहे असे वाटते.

इंग्रजी व हिंदी बरोबरच मराठी भाषेच्या विद्वानानी सुध्दा पूणतिकडे मुकुणारी व्याख्या इंयाचा प्रयत्न केलेला आढ़तो. त्यामध्ये श्री. मा. कुलकर्णी, कृष्णावती देशपांडे, भालवंद्रु नेमाडे इत्यादींच्या व्याख्यांचा आपणा विचार करु.

“ काढ़बरीची रचना ” या आपल्या ग्रंथात श्री. मा. कुलकर्णी म्हणातात, “ कार्यकारण शृंखलाबद्द असा कल्पित कथानकाच्या द्वारा मानवी जीवनाचे दर्शन घडवणारी सविस्तर ललित गद्य कथा म्हणाजे काढ़बरी ”^{१४} वरील व्याख्येत कुलकर्णीनी काढ़बरीच्या कार्यकारण शृंखलाबद्द असेला म्हणाजे तिच्या वास्तविकतेला, काल्पनिकतेला, जीवनदर्शनाभिमुखता आणि विस्तृत व्याख्येत म्हणातात - “ काढ़बरी म्हणाजे पुढीर्ध अवकाश असलेली आशाय सूक्ताचे अनेक पदर असलेली, त्यामुळे विस्तृत संरचना माझारी अनेक पात्रे प्रसंग अपूणतिपेक्षा संपूणतिकडे जास्त मुक्कलेले आहेत. अशी साहित्यकृति असते ”^{१५} पुढे ते म्हणातात “ काढ़बरीत हया सर्व गोष्टीमुळे एखादी मोठी कृती साकल्याने माझता येते. सामाजिक आशाय विशाल असावा लागतो. एखाद्या समस्येचा पाठपुरावा तिच्या विविध संदर्भांस्कृत माझलेला असतो. एखाद्या पोटसमूहाचे पोटसंस्कृतीचे तपशिलासह दर्शन घडवलेले

असते. संपूर्ण काळाचा किंवा समाजाचा छेद घेतलेला असतो. आराय सूत्र बळकट असतात. पात्रे स्लग झारी राहतात"^{१४} भालचंद्र नेमाडे आपली काढबरीची व्याख्या माझून पुढे ते काढबरीत काय अंतर्भूत असते याचा तपशील देतात. त्याची व्याख्या सुधादा काढबरीच्या विस्तृतता, जीवनभिमुहुता, क्लात्मकसा, कल्पकता, वास्तवता इ.गुणाना स्पृह करते. या संदर्भात डॉ. कुसुमावती देशपांडे यांची व्याख्या सुधादा महत्वाची आहे. त्या म्हणातात, "पार्थिव संसाराविषयी आस्था ही काढबरीची वृत्ती जीवनाचे कानेकोपरे चोकसणे धुडाऱ्या, तत्व दरित्वाचा किंवा अदभुताचा मार्ग धरून मूळतः मानवी प्रश्नांचा विचार करणे हा काढबरीचा दृष्टिकोण जीवनविषयक अनुभव व कल्पना या काढबरीचा मूळ आधार. किंवा तिची मुख्य सामग्री ही वृत्ती हा दृष्टिकोण हे अनुभव वा कल्पना जिर्वत व्यक्तिचिन्मत्त्वाच्या व एका विस्तृत आकर्षक कथानकाच्या आधारे व्यक्त करणे ही काढबरीची पद्धती"^{१५} प्रस्तृत व्याख्येत डॉ. देशपांडे यांनी काढबरीला व्याख्येत जास्तीत जास्त पकडण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. म्हणून वरील व्याख्या संपूर्ण-तेकडे शुभ्रांत्या व्याख्या आहेत असे म्हणाता येईल.

जे.बी. प्रिस्टले यांनी, "मानवी जीवनाचा आरसा"^{१६} झारी व्याख्या केली तर डेविड सिसिल यांनी, "जीवन जगताचा परिवय कसू देणारी क्ला"^{१७} झारी काढबरीची व्याख्या केलेली आहे. वरील एक वाक्यी व्याख्येमध्ये प्रामुख्याने काढबरीच्या वास्तविक्मुहुता या गुणाचाच उल्लेख आढळतो म्हणून या व्याख्या अपूर्ण ठरतात. झारा अपूर्ण व्याख्या हेन्री जेम्स व प्रेमवंद यांनी सुधादा केलेल्या आढळतात. हेन्री जेम्स म्हणातो, "काढबरी म्हणाजे वैयक्तिक जीवनानुभुती होय"^{१८} तर प्रेमवंद म्हणातात, "मैं उपन्यास को मानव चरित्रका चित्र मात्र समझता हूँ। मानव चरित्र पर प्रकाश डालना और उनके रहस्यों को ओलना ही उपन्यासों का मूल तत्व है।"^{१९}

एकंदर काद॰बडीच्या व्याख्यांचे स्वरूप अपूर्णा असलेले दिसते. कोणातीही व्याख्या काद॰बरीचे पूर्णा स्वरूपदर्शन घडवू शकत नाही. काद॰बरीची व्याख्या करणे वरकरणाची सोपे वाटते परंतु हळूळू तिची व्याख्या मीळांचे अवघड असल्याचे लक्षात येते हे लक्षात घेवूनच प्रेमचंद म्हणातात, "उपन्यास की परिभाषा विद्वानोंने कई प्रकार से की हे लेकीन यह कायदा हे की जो चीज जितनी ही सरल होती हे, उसकी परिभाषा उतनी ही मुश्किल होती हे, कविता की परिभाषा आजतक नहीं हो सकी। जितने विद्वान हे उतनीही परिभाषार्थ हे। कही दो विद्वानों की रायें नहीं मिळती। उपन्यास के विषय में भी यही बात कही जा सकती हे। इसकी कोई ऐसी परिभाषा नहीं हे, जिसपर सभी लोग सहमत हो।" २१ ज्याप्रमाणे व्यक्ती तितक्या प्रकृति त्याप्रमाणे विद्वान तितक्या व्याख्या असा सूर प्रेमचंदजींचा दिसतो पण डॉ. गिरधर प्रसाद शार्मा यांचा विचार लक्षात घेण्यासारखा आहे. त्यांनी आपल्या "हिन्दी उपन्यासों का मनोविश्लेषणा तम्क अध्ययन" या ग्रंथात एके ठिकाणाची काद॰बरीची व्याख्या कारणा-यांची टर उडवली आहे ते म्हणातात, "परिभाषा, ! उपन्यास - परमप्रिय साहित्यांग की परिभाषा !.... नित नूतन प्रसाधनों से सज्जनकर निकलनेवाले इस स्वेच्छाचारी उपन्यास को शांतिला बढ़ाव करेना कोई हँसी-खेल नहीं हे। फिर भी बहुतों ने नियमों में बाधने का प्रयत्न किया हे। बल्कि यह कहना जादा ठीक है कि उपन्यास की परिभाषा का बाहुल्य है। अधिकांशा लेखकोंने पिष्टप्रेषणा ही किया है। एकदो शब्द इधर उधर करके अपनी-अपनी नयी परिभाषा प्रस्तुत कर देते हे"। २२

काद॰बरीची व्याख्या करता येऊ नये यामध्ये विद्वानांचा पराभव असला तरी काद॰बरीस मात्र ते भूषणावह आहे. कारण तिच्या या गुणांतच तिचे स्वरूप दडलेले आहे. एखादी गोष्ट जेव्हा व्याख्येमध्ये बद्रिस्त होते तेव्हा ती विकासाच्या संदर्भाति स्थितीशील असते. याउलट सतत

बदलणा-या किंवा गतीशारील गोष्टी अव्याख्येय असतात. काढंबरीच्या संकल्पनेवा विचार करताना आपल्याला विद्वांनाच्या झाठा मतांचाही विचार करणे गरजेचे आहे की जी मते काढंबरीची व्याख्याच करता येत नाही असे सोगतात.

काढंबरीचे अव्याख्येय आणि सतत बदलणारे स्थ पाहून रविन्द्रकुमार जेन म्हणातात, " स्वस्यहीनता ही उसका स्वस्य हे। " ^{२३} काढंबरीच्या इतिहासात तिने विविध स्पे धारणा केली आहेत आणि इथून पुढे भविष्यात ती अनेक स्पे धारणा करणार आहे. त्यामुळे तिची व्याख्या करण्यास धाडस होत नाही. त्यातून व्याख्या केलीच तर त्यात एकवाक्यता व संपूर्णता आढळणार नाही म्हणून डा. भीमराव कुलकर्णी म्हणातात, " काढंबरीच्या व्याख्या अनेक प्रकारीनी करता येतील परंतु तिच्या लचिक स्वस्यामुळे कोणातीही व्याख्या संपूर्ण व यथार्थ ठरणार नाही" ^{२४}

मानवाचे नानाविध व्यवहार, त्याची विविध नाती, त्याचे परस्पर संबंध त्याच्या इच्छा, आशा, आकांक्षा, सर्वप्रकारच्या भावभावना व असंख्य मनोव्यापार त्याच्याकडून घण्ठा-या कृति-प्रतिकृति तात्पर्य मानवाचे अंतर्बाह्य कैयकितक आणि सामाजिक जीवन ही काढंबरीची सामुग्री आहे, या अफाट मानवी जीवनाचे मैथन करून त्याच्या तकाशारी अस्तेली सत्ये सोधून काढण्याचे कार्य काढंबरीकार करीत असतो. हे विशाल असे मानवी जीवन ही काढंबरीची सामुग्री आहे, साहित्य आहे असे श्री. मा. कुलकर्णी आपल्यां " काढंबरीची रचना" या ग्रंथात म्हणातात " या पार्श्वभूमीवरच बापट, बोडबोले, एव. जी.वेल्सच्या व्याख्येचा आधार घेऊन असे मत व्यक्त करतात की, " काढंबरी वाड.भयाचा पसारा पाहिल्यावर या सर्वांस एका सूत्रात आणून ठेवणारी व्याख्या बनविण्याचा प्रयत्न करताना जिजासू वाचकाने मन गोंधळात पडून एव. जी.वेल्सने काढंबरीस " गारुड्याची घोली" म्हणून दिलेली विनोदी संज्ञाच त्याला तिची उत्कृष्ट व्यष्टिया वाटल्यास नवल नाही" ^{२५}

कांदंबरीच्या व्याख्यानिर्भिती मधील अडकाणी सोगताना उषा हस्तक म्हणातात, “कांदंबरीमध्ये केवळ तिच्याच घटाणीच्या संदर्भात दृग्गोचर होणारे एकही वैशिष्ट्य दाखविता येत नाही तिची दैशिष्ट्ये अन्यवाढ म्यप्रकारातही आढळतात”^{३५} म्हणजे कांदंबरीचे जे घटक आहेत ते केवळ तिचे एकटीचे नाहीत तर इतर वाढ म्यप्रकारातही तिचे घटक आढळतात. कांदंबरीने इतर वाढ म्यप्रकारांचे घटक आपलेसे केळे आहेत हीच तिच्या दृग्गोचर व्याख्येमधील सर्वात मोठी अडकाणा आहे.

आरा प्रकारे कांदंबरीच्या एकवाक्यी व्याख्येपासून विस्तृत व्याख्यांचा आढावा घेतला. त्यामध्ये संपूर्णत्रूपे शुक्रांया व्याख्या व अपूर्णा व्याख्या तसेच व्याख्या करता येत नाही. आरा मतीचा आढावा आपणा घेतला.

समारोप

कांदंबरीची संकल्पना मोडताना किंवा कोणातीही संकल्पना मोडताना अभ्यासगत विषयाचा सर्व बाजूनी विचार होणो गरजेचे असते. या विचारात उत्पत्ती विषयक, घटक विषयक, व्याख्याविषयक प्रश्न चर्चाविधाचे असतात. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये कांदंबरीची अशीच संकल्पना किंवा तिचा तात्त्विक विचार मोडायाचा प्रयत्न आपणा केला.

आरा प्रकारे कांदंबरीची संकल्पना मोडत्या नंतर आता आपणा ग्रामीणा कांदंबरी आणि प्रादेशिककांदंबरी मधील मैद अभ्यासू. १९७५ नंतरच्या मराठी ग्रामीणा कांदंबरी मध्ये हा प्रश्न अभ्यासकाना भेडसावत आहे. म्हणून या प्रश्नासंबंधीच्या मतमतांतरांचा आढावा घेवूनच ग्रामीणा कांदंबरीच्या पूर्वपीठिकेले वळ.

संदर्भ
====

१०. देशापांडे, कुलमावती : मराठी कादंबरी / पहिले आतक,
मुंबई मराठी साहित्य संघ, आवृत्ती दुसरी
१९७५, पृ. १३ ते १६.
२०. नेमाडे, भालचंद्र : टीकास्वर्यवच,
साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली १९९०
पृ. १९६.
३०. भागवत, दुर्गा * केतकरी कादंबरी,
मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, आवृत्ती पहिली १९६७,
प्रस्तावना पृ. ७.
४०. फडके, भालचंद्र : प्रदक्षिणा,
(प्रकाशक: अ.अ. कुलकर्णी) कॉलिन्सनेन्टल प्रकाशन
पृष्ठो, आवृत्ती पहिली - १९६५, पृ. ७६६.
५०. जाधव रा. ग. : मराठी विश्वकोश खंड - ३,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ ,
आवृत्ती पहिली १९७६, पृ. ५९९.
६०. पाटील, गंगाधर : समीक्षेची नवी स्पे,
मैट्रिस्टिक प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती पहिली १९८१,
पृ. ७९.
७०. कुलकर्णी गडन : मराठी प्रादेशिक कादंबरी : तंत्र आणि स्वरूप,
श्री मौर्शा प्रकाशन, नागपूर, आवृत्ती पहिली १९८४.
पृ. १४४.
८०. तंत्र, पृ. १४५.
९०. टेंडन, प्रतापनारायण : हिन्दी उपन्यास का उद्भव और क्रिकास,
कल्पकार प्रकाशन लखनऊ, १९७४ पृ. १०.

- १०० तत्रैव, पृ. १२
- ११० हंस, कृष्णालाल : समीक्षा शास्त्र
ग्रन्थम्, रामबाग कानपूर, प्रथम संस्करण १९७५ पृ.
१५५.
- १२० कुलकर्णी, श्री.मा०: कादंबरीची रचना,
उन्मेष प्रकाशन, नागपूर-२, आवृत्ती पहिली -१९७५.
- १३० नेमाडे, भालचंद्र : मराठी साहित्यप्रेरणा आणि स्वस्त्र (संपा०
गो०मा० पवार, म०द० हातकणांगलेकर)
पूऱ्युलर प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली १९८६.
पृ.२४.
- १४० तत्रैव, पृ.२४.
- १५० देशार्पाडे, कृमावती : मराठी कादंबरी / पहिले शतक, उ. नि०
पृ. १६
- १६० संत, जान्हवी : कादंबरी : एक वाङ्मय प्रकार,
मोघे प्रकाशन कोल्हापूर, आवृत्ती पहिली १९७१, पृ.१२.
- १७० तत्रैव पृ. १२.
- १८० तत्रैव पृ. १३.
- १९० तत्रैव पृ. १४.
- २०० ढ टैंडन, प्रतापनारायण : हिन्दी उपन्यास का उद्भव और विकास
उ.नि. पृ.१२०
- २१० शार्मा, गिरधर प्रसाद : हिन्दी उपन्यासों का मनोविज्ञानात्मक
अध्ययन, इन्ड्रपुर्स्थ प्रकाशन दिल्ली,
प्रथम संस्करण १९७८, पृ.६०.
- २२० जैन, रवीन्द्रकुमार : उपन्यास सिद्धांत और संरचना
नैशानल प्रिलिशिंग हाऊस दिल्ली, प्रथम संस्करण
१९७२, पृ.५.
- २३० कुलकर्णी, भूमिराव : पंडित अनंत कुलकर्णी व्यक्ति आणि संस्कृता
(संपा० पंडित कुलकर्णी) कुलकर्णी ग्रंथागार प्रकाशन
पुणे, १९७२, पृ.१४६.

- २४० बापट, पु.वा आणि गोडबोले, ना. वा.: मराठी कांदंबरी
 : तत्र आणि विकास व्हीनस प्रकाशन
 पुणे, आवृत्ती तिसरी १९७३, पृ. ३३.
- २५० हस्तक, उक्ता : साहित्य : अध्यापन आणि प्रकार (वाल.कुलकर्णी)
 गौरव ग्रंथ), मौज प्रकाशन गृह मुंबई.
 आवृत्ती पहिली, १९८७, पृ. २५३.